

на статистички значајни разлики меѓу адолесцентите со различен степен на образование ($p < 0,01$). Во однос на видот на образование, статистички значајни разлики за целиот примерок не се најдени. Меѓутоа, парцијалните споредби покажуваат дека студентите на Православниот богословски факултет се подобри во идентификување на најлошите избори и објаснувања ($t(70) = -2,591$; $p < 0,01$), во споредба со студентите на Филозофскиот факултет и Факултетот за физичка култура во Скопје. Оттука може да се заклучи дека повисокиот степен на образование е поврзан со поголема способност за идентификување на добрите и лошите постапки и објаснувања, додека видот на образование прави разлика во оваа способност дури во рамки на високото образование.

Клучни зборови: морално мислење, адолесценти, степен на образование, вид на образование

Вовед

Почнувајќи од последните две декади на дваесеттиот век, во психологијата на моралот интензивно се преиспитуваат и надградуваат многу традиционални поими, меѓу кои и поимот на морално мислење (на пр. Thoma & Bebeau, 2008; Thoma, Bebeau & Boland, 2008; Thoma, Hestevold, Sargent & Crowson, 2005). Од досегашните истражувања е познато дека лицата кои се позрели во моралното разбирање и моралното функционирање се и поконзистентни во нивните морални верувања и постапки (Walker, 2005). Денешниот динамичен начин на живот, брзиот техничко-технолошки развој, наметливоста на медиумите со содржини кои промовираат нова вредносна хиерархија и промените што се случуваат во сите суштински аспекти на живеењето, се фактори кои посебно го засегаат моралниот развој на адолесцентите.

Сè почесто ширум светот се соопштуваат податоци за зголемен процент на агресивно и насилно однесување кај сè помлади лица (на пр.

Bebau, Rest & Narvaez, 1999); за живеење во хаос на повеќе нивоа (на пр. Szentmartoni, 2004); за опаѓање на компетенциите за морално расудување (на пр. Thoma & Bebeau, 2008); за зголемување на индивидуализмот (на пр. Reynolds & Mensfeld, 1999); за зголемување на нарцисоидноста (на пр. Twenge, Konrat, Foster, Campbell, & Bushman, во печат; според Thoma&Bebau, 2008); како и за зголемен интерес за наоѓање работа која ќе обезбеди сигурна иднина, на сметка на развивање животна филозофија која има смисла, во текот на школувањето (Pryor, Hurtado, Saenz, Santos&Korn, 2007; според Thoma&Bebau, 2008). Оттука, од посебно значење е континуираното испитување на начинот на кој луѓето носат морални одлуки при соочување со конкретни морални дилеми од секојдневието.

Испитување на моралното мислење по пат на посредни концепти

Рест и соработниците (Rest et al., 1999) сметаат дека моралното мислење може да се подели на три нивоа: апстрактно морално мислење, посредни концепти и етички кодекс. Досегашните истражувања покажале дека апстрактното морално мислење е корисен индикатор на промените во моралното мислење во текот на животот, но дека посредните концепти овозможуваат подетален опис на промените кои се случуваат во областа на моралното мислење во еден пократок временски период. Оттаму, воведувањето на посредните поими покажува дека тие се многу посоодветни од традиционалните мерења на моралното мислење, особено при испитување на професионалните животни контексти (Thoma & Bebau, 1998, 1999; Thoma, Hestevold, Sargent & Crowson 2005). Поддршка на ваквиот приод доаѓа и од сознанијата што се добиваат со примена на најновите програми кои ја земаат предвид едукацијата на карактерот на децата и адолесцентите, односно нивниот морален развој (според Thoma, Hestevold, Sargent & Crowson 2005).

Во доменот на моралното мислење, посредните концепти помагаат во донесување на моралните одлуки. Нивна главна карактеристика е тоа што опишуваат ниво на анализа што се наоѓа меѓу општите обрасци на Колберг и

посебните кодекси на етика. Етичките кодекси зборуваат за конкретни активности кои се задолжителни или забранети, но не ја објаснуваат нивната важност. Посредните концепти се втемелени во специфичните професионални контексти, посебно во т.н. „професии на помагање“, во кои поединецот секојдневно се соочува со етички прашања и морални дилеми (на пр.: психологија, медицина, правни науки итн). Тие ги опфаќаат, на пример, професионалната автономија, компетентност, информирана согласност, доверливост, колегијалност, интелектуалната слобода и така натаму (Lewis, 2007). Поновите истражувања на Тома и соработниците (Thoma, Hestevold, Sargent & Crowson, 2005) покажуваат дека овие концепти не се исклучиво поврзани со одредена професионална популација, туку претставуваат нов начин на испитување на донесувањето морални одлуки.

Моралното мислење и неговата поврзаност со моралното однесување во периодот на адолесценција

Развојните специфики на периодот на адолесценција се одразуваат врз трансформацијата на моралниот карактер при преминот од детство во адолесценција. Ова е последица од менување на влијанието на некои од агенсите на социјализација (на пр. во детството родителите имаат поголемо и посилно влијание врз развојот, за разлика од адолесценцијата кога позначајни стануваат врсниците). Се менува и контекстот во кој адолесцентите се развиваат (на пр. стекнуваат нови пријатели, заминуваат во поинакво и поголемо училиште, добиваат нови работни задачи, воспоставуваат нов квалитет во односите со врсниците, влегуваат во романтични врски итн.). Сето тоа поставува нови предизвици пред нивниот морален развој, отворајќи нови видови, можности и избори (според Hart & Carlo, 2005). Во адолесценцијата се менуваат и вештините што се поврзани со моралниот домен, како на пример, способноста за решавање проблеми, за заземање туѓо гледиште, за разбирање на себеси (Eisenberg, Cumberland, Guthrie, Murphys, & Shepard, 2005). Уште една карактеристика на периодот

на адолесценција е брзината со која се случуваат промените, како и природата на тие промени, што значително влијае врз моралниот развој на адолесцентите.

Во теоријата на Колберг (според Мурџева-Шкариќ, 2009) лицата во средна адолесценција фокусот го ставаат врз словото на законот и на законите гледаат како на императиви што мора да се почитуваат и околу кои не се дискутира. Кога адолесцентите во нивниот сознаен развој ќе го достигнат стадиумот на формални операции, влегуваат во третото, постконвенционално ниво и судат врз основа на општествените договори, привилегии и индивидуални права или, поретко, врз основа на универзалните морални принципи. За последното е потребно развиено апстрактно мислење и способност за одмерување на алтернативите. Пред да се сфати релативноста на моралните принципи и различната определба на доброто и лошото во зависност од соодветната култура и општество, не може да се премине во последното ниво на морален развој. Според теоријата на Колберг ваквиот премин се постигнува во текот на средношколското и почетокот на универзитетското образование (според Мурџева-Шкариќ, 2009).

Најновите сознанија што ги соопштуваат Канг и Гласмен (Kang & Glassman, 2010) покажуваат дека моралното мислење и моралната акција се два издвоени феномени меѓу кои постои мала поврзаност. Авторите нив ги поврзуваат со социјалното и културното наследство. Социјалното наследство, чија важна форма е моралната акција, се засновува врз соработка и доверба и води кон целисходни и осмислени решенија на реалните социјални проблеми. Културното наследство, чија важна форма е моралното мислење, служи како стенограм дека одредени поединци би требало да бидат препознаени како прифатени членови на општеството. Социјалното и културното наследство се поврзани феномени, кои некојпат се и зависни еден од друг. Но, тие во суштина се разликуваат и понекогаш дејствуваат во различни насоки. Разликите меѓу моралното мислење и моралната акција може да доведат до социјални тензии и поради тоа треба да заземаат важно место во етичкото образование.

Оние автори кои ја сфаќаат моралноста повеќе како културно наследство почесто ја определуваат како стабилен систем од вредности и како значаен извор кој треба да се пренесува на секоја нова генерација (на пр. Schwartz, 2002; според Kang & Glassman, 2010). Тие едновременно се залагаат таквиот систем од вредности да биде дел од курикулумите и од училишната клима воопшто. Ова од причина што вредностите го претставуваат прифатениот начин на однесување во едно општество и ги легитимираат поединците, доколку се однесуваат во склад со нив, да бидат прифатени во истото.

Релевантни истражувања на моралното мислење во адолесценцијата

Истражувањата од областа на *моралното мислење* покажуваат дека во периодот на адолесценција тоа продолжува интензивно да се развива. Авторите соопштуваат разлики во зависност од возраста, полот, местото на живеење, степенот и видот на образование, религиозноста и слично. Промените што ќе се случат во периодот на адолесценција се артикулираат со развојот на овие поими во подоцнежните периоди. Клучните теории на морален развој потврдуваат дека возраста и степенот на образование имаат важна улога во развојот на моралното мислење и манифестирањето на морално однесување (на пр. Rest, Narvaez, Bebeau & Thoma, 1999; Thoma, 2006; Thoma & Bebeau, 2008; Thoma, Bebeau & Boland, 2008; Thoma, Hestervold, Sargent, & Crowson, 2005; Walker, 1989, 2002, 2005).

Истражувањата за влијанието на степенот на образование врз развојот на моралното мислење покажуваат дека повисокото образовно ниво е поврзано со повисок степен на морално мислење (на пр. Bebeau & Thoma, 1998, 1999; Bebeau, Rest, & Narvaez, 1999; Rest, 1974; Rest, Narvaez, Bebeau & Thoma, 1999; Rest & Thoma, 1985). Видот на образование, исто така, влијае врз развојот на морално мислење. Поединците кои работат во професии каде фокусот е ставен врз директен контакт и работа со клиенти и во кои постои

кодекс на професионална етика (на пр. психологија, медицина, правни науки итн.) покажуваат повисок степен на морално мислење (Bebeau, 2002; Bebeau & Monson, 2008; Bebeau, Rest, & Narvaez, 1999; Bebeau & Thoma, 1998, 1999; Thoma, 2006; Bebeau & Thoma, 2008; Thoma, Bebeau, & Boland, 2008).

Колби и Дејмон (Colby & Damon, 1992; според Hardy & Carlo, 2005) соопштуваат слични податоци укажувајќи дека поединците чии животи се посветени на морални цели покажуваат единство на нивното Јас со нивните морални цели. Харт и Фигли (Hart & Fegley, 1995) доаѓаат до податоци според кои адолесцентите кои се посочени како морални примери, многу почесто ги користат моралните вредности (на пр. честност) и моралните цели (на пр. помагање на другите) кога се опишуваат себе си, за разлика од нивните врсници.

Резултатите од истражувањето на Грандтнер, Род, Гибел и Бок (Grundtner, Rode, Giebel, & Bock; 2008) покажуваат дека поединците од средна и доцна адолесценција по следењето на едносеместрален курс по етика постигнуваат повисоки скорови на мерките за морално расудување и морална слика за себе. Тие повеќе ги избираат моралните вредности и доблести како централни во нивната слика за себе, повеќе ги претпочитаат деонтолошките и теориите на доблести, одошто утилитаристички ориентираните теории. При описите на „добра личност“ овие испитаници, исто така, повеќе ги користат доблестите и моралните вредности. Ваквите наоди упатуваат на позитивната улога и значење што етичкото образование го има во моралниот развој на адолесцентите.

Метод

Испитаници

Во истражувањето се вклучени 144 адолесценти. Според степенот на образование 72 се ученици во средно училиште, со средна возраст од $M=17,7$ години, а 72 се студенти со средна возраст од $M=21,4$ години. Според видот на образование, опфатени се 32 ученика од гимназија (III година), 40 ученика

(III, IV и V година) од Македонската православна богословија, 42 студенти (II и IV година) на Филозофскиот факултет и на Факултетот за физичка култура и 30 студенти од Православниот богословски факултет (вклучени се студенти од сите четири студиски години) во Скопје. Сите испитаници се од машки пол, Македонци, со православна вероисповед, кои живеат во Скопје.

Мерни инструменти

Под *морално мислење* во ова истражување се подразбира *способност на поединецот да ги идентификува и разликува добрите од лошите постапки и објаснувања при решавање на одредена морална дилема*. Тоа се испитува со инструментот за мерење на посредните поими кај адолесцентите (Intermediate Concept Measure for Adolescents - AD-ICM) чиј автор е Стивен Тома (Stephen J. Thoma). Инструментот е конструиран во 2005 година. Се состои од седум приказни во кои актерот е соочен со морална дилема. Актерите се адолесценти со фиктивни имиња на возраст блиска со онаа на испитаниците. По секоја приказна се наведени по 8 или по 9 можни постапки на актерот кои испитаникот треба да ги оцени на скала од 1 до 5 (1-цврсто верувам дека ова е добар избор; 2-верувам дека ова е добар избор; 3-не сум сигурен/на; 4-верувам дека ова е лош избор; и 5-цврсто верувам дека ова е лош избор).

Испитаникот ги оценува сите опции, по што треба да ги рангира најдобрите три почнувајќи со најпретпочитаната. Исто така ги рангира двете најлоши опции почнувајќи од најмалку претпочитаната. Потоа испитаникот треба да оцени листа од 10 или од 11 можни причини за постапките на актерот во приказната користејќи скала од 1 до 5 (1-цврсто верувам дека ова е добра причина; 2-верувам дека ова е добра причина; 3-не сум сигурен/на; 4-верувам дека ова е лоша причина; и 5-цврсто верувам дека ова е лоша причина). Откако ќе ги оцени сите понудени причини испитаникот треба да ги рангира трите најпретпочитани, почнувајќи од онаа за која цврсто верува дека е најдобра причина што ја оправдува постапката на актерот во приказната. На крајот треба да ги наведе двете најлоши причини, почнувајќи

со најмалку претпочитаната. Истата постапката се применува на сите седум приказни.

При опишување на одговорите добиени на АД-ИЦМ се користат три индикатори: а) број на рангирани опции како најдобри (постапка и објаснување), б) број на рангирани опции како најлоши (постапка и објаснување) и в) вкупен индекс добиен од комбинацијата на добрите и лошите опции (постапки и објаснувања). Првиот индикатор на морално мислење се фокусира на способноста за идентификување на најдобрите излистани опции и се пресметува од оценките на добрите постапки и објаснувања. Тој го претставува просекот од добрите постапки и објаснувања и се прикажува како процент од вкупниот можен скор.

Вториот индикатор на морално мислење се фокусира на способноста за идентификување на најлошите излистани опции и се пресметува од оценките на лошите постапки и објаснувања. Тој го претставува просекот од лошите постапки и објаснувања и се прикажува како процент од вкупниот можен скор. Третиот индикатор е вкупен скор кој го претставува просекот од сите добри и лоши објаснувања прикажан како процент од вкупните можни поени.

Авторот соопштува вредности на Cronbach alpha кои се движат од $\alpha = .75$ за првиот индикатор, $\alpha = .77$ за вториот индикатор и $\alpha = .85$ за третиот индикатор. Добиените вредности за коефициентот на интерна релијабилност на наша популација изнесуваат $\alpha = .77$ за првиот индикатор, $\alpha = .68$ за вториот индикатор и $\alpha = .71$ за третиот индикатор. Индексот на интерна релијабилност за целиот инструмент изнесува $\alpha = .85$. Повисоките скорови укажуваат на повисока способност за идентификување на добрите и лошите постапки и објаснувања. Инструментот е осетлив на влијанието на возраста и степенот на образование во периодот на адолесценција и успешно ги диференцира адолесцентите кои манифестираат проблеми во однесувањето поврзани со училишниот контекст.

Постапка

Теренскиот дел од истражувањето се реализираше во две фази, во периодот од јануари до декември, 2009 година. Во првата фаза (јануари-март) се направи пилот истражување за да се прилагоди мерниот инструмент. Втората фаза го опфати периодот од април до декември и во неа се оформи конечниот примерок за анализа. Во него се вклучија само оние испитаници кои целосно го пополнија инструментот и кои ги исполнија критериумите со кои се почитуваат предвидените контролирани варијабли.

Резултати

Досегашните искуства зборуваат во прилог на етичкото образование и неговото позитивно влијание врз моралниот развој на децата и адолесцентите. Поради напредувањето во сознајниот развој со текот на возраста се очекува дека повозрасните адолесценти, односно оние со повисок степен на образование, ќе покажат подобри резултати во идентификувањето на добрите и лошите постапки и објаснувања.

Во текот на наставниот процес адолесцентите од Македонската православна богословија и од Православниот богословски факултет се многу повеќе насочени кон изучување на духовноста и на моралните вредности во споредба со учениците во општите гимназии, односно студентите на Филозофскиот факултет и Факултетот за физичка култура. Оттука се очекува дека адолесцентите кои учат во Македонската православна богословија и студентите на Православниот богословски факултет ќе покажуваат поголема способност за идентификување на добрите и лошите постапки и објаснувања во споредба со нивните врсници од гимназиите, од Филозофскиот факултет и од Факултетот за физичка култура.

Разликите во моралното мислење според степенот и видот на образование се проверени со пресметување на т-тест за големи и независни мостри. Добиените резултати се соопштени во табелите што следуваат. Во Табела 1 се прикажани резултати за разликите во однос на трите индикатори

на морално мислење, според *степенот на образование*. Од нив се забележува дека постојат статистички значајни разлики на ниво $.01$ ($p < 0.01$) во однос на секој од трите индикатори на морално мислење. Оттука може да се заклучи дека повисокиот степен на образование е поврзан со поголема способност за идентификување на добрите и лошите постапки и објаснувања.

Табела 1. Разлики во однос на трите индикатори на морално мислење според степенот на образование

Индикатори на морално мислење	N		M		SD		t(142)	p
	A	Б	A	Б	A	Б		
Најдобри постапки/објаснувања	72	72	15.46	21.98	4.83	6.06	-7.151	.000
Најлоши постапки/објаснувања	72	72	5.45	8.07	3.41	4.13	-4.159	.000
Вкупен индекс од добри и лоши опции	72	72	.33	.47	.10	.14	-6.867	.000

Забелешка: А – средно образование, Б – високо образование

Во Табела 2 се прикажани резултати за разликите во однос на трите индикатори на морално мислење, според *видот на образование*. Од нив се забележува дека не постојат статистички значајни разлики на ниту еден од трите индикатори на морално мислење. Оттука може да се заклучи дека видот на образование не е поврзан со поголема способност за идентификување на добрите и лошите постапки и објаснувања.

Табела 2. Разлики во однос на трите индикатори на морално мислење според видот на образование

Индикатори на морално мислење	N		M		SD		t(142)	p
	A	Б	A	Б	A	Б		
Најдобри постапки/објаснувања	74	70	19.00	18.42	6.18	6.58	.550	.583
Најлоши постапки/објаснувања	74	70	6.56	6.98	4.00	4.01	-.628	.531
Вкупен индекс од добри и лоши опции	74	70	.40	.40	.14	.15	-.013	.989

Забелешка: А – ученици во општа гимназија и студенти на Филозофски факултет и на Факултет за физичка култура, Б – ученици во Македонска православна богословија и студенти на Православен богословски факултет

Кога ќе се направат поединечни анализи според видот на образование, во секоја од возрасните групи, се забележува дека учениците од општа гимназија и оние од Македонска православна богословија, меѓусебе не се разликуваат статистички значајно на ниту еден од трите индикатори на моралното мислење. Според тоа, во текот на средното образование, видот на образование не доведува до значајни разлики во способноста за идентификување на добрите и лошите постапки и објаснувања.

Сепак, кога се анализираат резултатите на студентската популација, ситуацијата е поинаква. Од нив се забележува дека студентите со различен вид на образование статистички значајно се разликуваат во однос на *вториот индикатор* - број на рангирани опции како најлоши - постапка и објаснување (Табела 3). Регистрираната разлика е значајна на ниво 0.01 ($t(70) = -2.591$; $p < 0.01$). Ова упатува на заклучокот дека студентите подеднакво добро ги идентификуваат добрите постапки и објаснувања, но дека студентите на Православниот богословски факултет покажуваат поголема способност за идентификување на лошите постапки и објаснувања, во споредба со оние на Филозофскиот факултет и Факултетот за физичка култура.

Табела 3. Разлики меѓу студенти на Филозофскиот факултет и Факултетот за физичка култура и студенти на Православниот богословски факултет во однос на трите индикатори на морално мислење

Индикатори на морално мислење	N		M		SD		T (70)	p
	Фзф/Ффк	Пбф	Фзф/Ффк	Пбф	Фзф/Ффк	Пбф		
Најдобри постапки/објаснувања	42	30	21.42	22.77	6.14	5.95	-.931	.355
Најлоши постапки/објаснувања	42	30	7.05	9.51	4.07	3.82	-2.591	.012
Вкупен индекс од добри и лоши опции	42	30	.45	.51	.14	.14	-1.918	.059

Забелешка: Фзф/ Ффк – Филозофски факултет / Факултет за физичка култура, Пбф – Православен богословски факултет

Дискусија и заклучок

Од прикажаните резултати може да се заклучи дека повисокиот степен на образование во адолесценцијата е поврзан со поголема способност за идентификување на добрите и лошите постапки и објаснувања. Видот на образование, пак, прави разлика во однос на моралното мислење дури со почетокот на универзитетското образование, но не и порано. Ваквите наоди најверојатно се должат на напреднатиот сознаен развој со текот на возраста, како и на вклучувањето на адолесцентите во посложениот, високообразовен процес.

Податокот дека не се најдени статистички значајни разлики за ниту еден од трите индикатори на моралното мислење меѓу испитаниците со различен вид на образование, укажува дека напредувањето на морално мислење многу повеќе е поврзано со напредувањата во сознајните процеси, со возраста и со степенот на образование. Од теориите на Пијаже, Колберг, Рест и други автори е познато дека повисоката способност за морално мислење е тесно поврзана со развојот на формалните операции и

вклучувањето во повисоките нивоа на образование. Ваквиот заклучок го потврдува регистрираната значајна разлика меѓу адолесценти со различен степен на образование, како и добиената статистички значајна разлика при парцијалните споредби, меѓу студентите на Филозофскиот факултет и Факултетот за физичка култура и оние кои студираат на Православниот богословски факултет. Добиените резултати се во склад со наодите од студиите на Рест и соработниците според кои степенот на образование е тесно поврзан со повисоките способности за морално мислење (на пр. Rest, 1974, 1975; Rest, Davidson & Robbins, 1978; Schlaefli, Rest & Thoma, 1985).

Лицата кои студираат на Православниот богословски факултет значајно се разликуваат од нивните врсници кои студираат на Филозофскиот факултет и Факултетот за физичка култура во однос на вториот индикатор на морално мислење – број на рангирани опции како најлоши (постапка и објаснување). Овде доаѓа до израз влијанието на видот на образование. Студентите од првата анализирана група се многу повеќе насочени кон изучувањето на духовноста и на моралните вредности кои се во основата на етичкото образование. Оттаму не зачудува што тие подобро ги препознаваат лошите постапки и објаснувања кои компромитираат одредена морална вредност. Нивната насоченост кон универзалните вредности како што се љубовта, почитувањето, правото на живот, умереноста, искреноста и слично во текот на високообразовниот процес е една од очекуваните причини, која доведува до посочените разлики.

Од погоре изнесените податоци се потврдува важноста на присуството на етичко образование во текот на образовниот процес низ кој минуваат адолесцентите. Ваквиот заклучок е особено значаен, поради тоа што веќе подолго време адолесцентите и луѓето воопшто, живеат во хаос на повеќе нивоа (според Szentmártoni, 2004). Според Вринџ (Wringe, 2006), се чини дека на адолесцентите во процесот на социјализација не им се дава цврста морална насока. Поради тоа, кога возрасните ќе им посочат дека некоја постапка е лоша, односно неправилна, тие одговараат со забелешката „Кој го вели тоа“ или „Тоа е само твое мислење“ или го манифестираат сомнежот на друг начин. Од друга страна, да се знае дека некоја постапка т.е.

однесување е лошо, не е гаранција дека истото нема да се направи. Оттаму многу е важна мотивацијата која стои позади одлуката да се постапи или да не се постапи на одреден начин. Објаснувањата за постапките кои поединецот ги дава се показател за неговата морална перспектива и мотивација, кои се тесно поврзани со неговиот вредносен систем.

Во таа насока, Темков (1999) ги идентификува брзата промена на животот, силниот либерализам и аморалистичката политичка и социјална акција која владее во текот на целиот дваесетти век, како едни од главните причини за моралната ерозија со која се соочувало општеството во минатото столетие. Сепак, современиот човек, според него, повторно станува моралист предизвикан од самите свои универзални негативни постапувања. Тој заклучува дека *„етиката е денес единствен начин за каков било опстанок“* (Темков, 1999, стр. 21).

Добиените наоди од ова истражување и изнесените теоретски сознанија покажуваат дека видот на образование ја засегнува способноста за идентификување на добрите и лошите постапки и објаснувања кога адолесцентите се соочуваат со конкретна морална дилема. Сепак, напредувањето во моралното мислење е многу повеќе поврзано со степенот отколку со видот на образование. Ова е особено значајно ако се земат предвид т.н. „професии за помагање“ (пр. психологија, медицина, правни науки итн.) Многу истражувања соопштуваат податоци за позитивното влијание на вклучувањето на етиката во курикулумите кај овие професии (на пр. Bebau, 2002; Bebau & Monson, 2008; Bebau, Rest, & Narvaez, 1999; Bebeau & Thoma, 1998; 1999; Schlaefli, Rest & Thoma, 1985).

Конечно, Виготски (Vygotsky, 1926) нагласува дека моралното образование треба да биде насочено кон индуцирање на витална интеракција меѓу децата, која ќе го поттикне развојот на емпатијата, толеранцијата и соработката со што добросостојбата на другите, во случајов на соучениците, ќе ја постави меѓу највисоките вредности во нивната вредносна хиерархија. На таков начин средината ќе стане моќен механизам што ќе му ги пренесува на детето рефлектирачките импресии од неговите сопствени постапки. Ако се земат предвид добиените резултати од ова истражување, се чини дека

пораките на Виготски треба да ги практикуваат и наставниците вклучени во високообразовниот процес, бидејќи развојот не застанува во детството, ниту во адолесценцијата. Тој продолжува во текот на целиот животен циклус.

ЛИТЕРАТУРА

Bebeau, M.J. (2002). The Defining Issues Test and the Four Component Model: contributions to professional education. *Journal of Moral Education, 31*, 271-295.

Bebeau, M.J., & Monson, V.E. (2008). Guided by Theory, Grounded in Evidence: A Way Forward for Professional Ethics Education. In: Nucci, J., & Narvaez, D. (Eds.), *Handbook on Moral and Character Education*, 557-582, Mahwah, NJ: Erlbaum Associates.

Bebeau, M., Rest, J., & Narvaez, D. (1999). Beyond the Promise: A Perspective on research in Moral Education. *Educational Researcher, 28*, 18-26.

Bebeau, M.J., & Thoma, S.J. (1998). *Designing and Testing a Measure of Intermediate Level*

Ethical Concepts. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association. San Diego, CA.

Bebeau, M.J., & Thoma, S.J. (1999). "Intermediate" Concepts and the Connection to Moral Education. *Educational Psychology Review, 11*, 343-360.

Eisenberg, N., Cumberland, A., Guthrie, I.K., Murphy, B.C., & Shepard, S.A. (2005). Age Changes in Prosocial Responding and Moral Reasoning in Adolescence and Early Adulthood. *Journal of Research on Adolescence, 15*, 235- 260.

Grundtner, J., Rode, M., Giebel, H., & Bock, T. (2008). *The Effect of Undergraduate Philosophical Ethics Courses on Moral Judgment and Moral Motivation*. Paper presented at the Ethical Theory and Moral Practice conference, Amsterdam, The Netherlands.

- Hardy, S.A., & Carlo, G. (2005). Identity as a Source of Moral Motivation. *Human Development, 48*, 232-256.
- Hart, D., & Carlo, G. (2005). Moral Development in Adolescence. *Journal of Research on Adolescence, 15*, 223-233.
- Hart, D., & Fegley, S. (1995). Prosocial Behavior and Caring in Adolescence: Relations to Self-Understanding and Social Judgments. *Child Development, 66*, 1346-1359.
- Kang, M.J., & Glassman, M. (2010). Moral action as social capital, moral thought as cultural capital. *Journal of Moral Education, 39*, 21-36.
- Lewis, A.E. (2007). *The moral judgment of gifted adolescents*. Doctoral dissertation. The Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota (преземено од: www.umn.edu, 2008).
- Мурџева-Шкарик, О. (2009). *Психологија на детството и на адолесценцијата. Развојна психологија I*. Скопје, Филозофски Факултет.
- Rest, J.R. (1974). Developmental Psychology as a Guide to Value Education: A Review of "Kohlbergian" Programs. *Review of Educational Research, 44*, 241-259.
- Rest, J.R. (1975). Longitudinal Study of the Defining Issues Test of Moral Judgment: A Strategy for Analyzing Developmental Change. *Developmental Psychology, 11*, 738-748.
- Rest, J.R., Davison, M.L., & Robbins, S. (1978). Age Trends in Judging Moral Issues: A Review of Cross-Sectional, Longitudinal, and Sequential Studies of the Defining Issues Test. *Child Development, 49*, 263-279.
- Rest, J., Narvaez, D., Bebeau, M., & Thoma, S. (1999). A Neo-Kohlbergian Approach: The DIT and Schema Theory. *Educational Psychology Review, 11*, 291-324.
- Schlaefli, A., Rest, J.R., & Thoma, S.J. (1985). Does Moral Education Improve Moral Judgment? A Meta-Analysis of Intervention Studies Using the Defining Issues Test. *Review of Educational Research, 55*, 319-352.

Szentmártoni, M. (2004). *Svet mladih. Psihološke studije*. Pančevo: Bukur Book.

Темков, К. (1999). *Етиката денес*. Скопје, Епоха.

Thoma, S. J. (2006). Research on the Defining Issues Test. Во: Killen, M. & Smetana, J. (Eds.), *Handbook of Moral Development*, 67-92, NY: Psychology Press, Ltd.

Thoma, S. J., & Bebeau, M. (2008). *Moral judgment competency is declining over time: Evidence from twenty years of Defining Issues Test data*. Paper presented at the AERA Conference, New York.

Thoma, S.J., Bebeau, M., & Boland, A. (2008) The role of moral judgment in context-specific professional decision making, Во: Veugelers, W.& Oser, F. (Eds.) *Getting involved: Global citizenship development and sources of moral values*. Sense Publishers, Hague, The Netherlands.

Thoma, Hestevold, Sargent, & Crowson, (2005). Describing and testing a contextualized measure of adolescent moral thinking. (текстот е добиен во лична комуникација со првиот автор во март, 2008 година).

Vygotsky, L.S. (1926). *Educational Psychology. Chapter 12. Ethical behavior*.

(прочитано во јануари, 2007 од

<http://www.marxists.org/archive/vygotsky/works/1926/educational-psychology/ch12.htm>)

Walker, L.J. (1989). A Longitudinal Study of Moral Reasoning. *Child Development*, 60, 157-166.

Walker, L.J. (2002). The Model and the Measure: an appraisal of the Minnesota approach to moral development. *Journal of Moral Education*, 31, 353-367.

Walker, L.J. (2005). *Link between moral knowledge and moral action*. Во: Exploring Human Development: A Tool Kit, видео материјал (предавање). Worth Publishers.

Wringe, C. (2006). *Moral Education*. Springer. The Netherlands.

Ana Frichand

Филозофски факултет - Скопје

Институт за психологија

e-mail: anaf@fzf.ukim.edu.mk

Moral thinking of adolescents with different degree and type of education

ABSTRACT

This paper examines moral thinking among adolescents with different degree and type of education. The total number of participants is 144. In terms of educational degree, 72 are students from high schools with an average age of $M = 17.7$ years, and 72 are faculty students, with an average age of $M = 21.4$ years. According to the type of education the research sample include students from regular high schools, students at the Macedonian Orthodox Theology School, students at the Faculty of Philosophy and the Faculty of Physical Culture, as well as students at the Orthodox Theological Faculty in Skopje. All respondents are male, Macedonians, religious Orthodox and live in Skopje.

Moral thinking in this paper is examined through intermediate concepts. The results are represented by three indicators: number of best choices and explanations, the worst number of choices and explanations and total number of good and bad choices and explanations. The results indicate statistically significant differences between adolescents with different educational degrees ($p < 0.01$). Regarding the type of education statistically significant differences for total sample were not found. However, partial comparisons indicated that students at the Orthodox Theological Faculty are better at identifying the worst choices and explanations ($t(70) = -2,591$; $p < 0.01$), compared with students of the Faculty of Philosophy and Faculty of Physical Culture. It can be concluded that higher educational degree is associated with greater ability to identify good and bad choices and explanations, while the type of education contributes to the differences in this ability within higher education.

Key words: moral thinking, adolescents, educational degree, type of education.